

Apáczai Csere János héber nyelvi műveltsége I.

Az *Oratio de summa scholarum necessitate* héber nyelvű részletei (1656)

ZSENGELLÉR József

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, egyetemi tanár; Dunántúli Református Egyházkerület, kutató

ORCID: 0000-0002-4796-1963

Hebrew literacy of APÁCZAI CSERE János: Hebrew excerpts of his *Oratio de summa scholarum necessitate* (1656)

Abstract | Hebrew manuscript of APÁCZAI CSERE János (1625–1659), discovered in the late 1960s, prompted a lively debate about the depth of his knowledge of Hebrew. The debate remained unresolved at the time, but now an examination of the Latin manuscript of his *Oratio* (1656) has revealed new aspects. In his manuscript of this inauguration speech, APÁCZAI wrote in Hebrew the quotations of the biblical, rabbinical and medieval Hebrew texts. The confident and brisk orthography, the independent translation of the medieval commentator's Hebrew text, and the use of unpunctuated Hebrew text make it clear that he not only used, but also understood and cultivated the Hebrew language. Moreover, the IBN EZRA quotation was written in Rashi script, which was hardly used by any of the contemporary Hungarian Christian Hebraists. Since the Hungarian translations of the *Oratio* only indicate in footnotes that his text includes Hebrew script and textual analysis, the participants in the above-mentioned discussion could not use these facts to draw a positive conclusion.

On the basis of the *Oratio's* Hebrew excerpts analyzed in our article, the printed edition and translations need to be improved, and we have also ascertained that APÁCZAI CSERE János was one of the most skilled Hungarian Hebraists of his time.

Keywords | János Apáczai Csere, Hebrew language, Hebrew skills, Christian Hebraists, Latin manuscripts with Hebrew script, Rashi script

Bevezetés

1964–1968-ban az *Irodalomtörténeti Közlemények* és a *Magyar Könyvszemle* hasábjain Herepei János, Scheiber Sándor, Módis László és Dán Róbert¹ elemezték Apáczai Csere János két héber nyelvű könyvbejegyzését.² Túl a szöveg értelmezésén, szóba került Apáczai héber nyelvtudása is. Herepei megjegyzése szerint „Apáczai remek, szépen rajzolt írással róttá fel mindkét héber szöveget. Ez is bizonyítja, hogy gonddal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.” Scheiber ezzel szemben az mondja, hogy „A fogalmazás bizony még nagyon gyenge hebraistának mutatja Apáczait.” Herepei, Scheiber véleményére alapozva, később úgy fogalmaz, hogy „nem sajátította el tökéletesen a héber nyelvet.”³ Az egyébként igen kritikus Dán Róbert viszont visszafogottabban summázza a kérdést: „Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy Apácai már e bejegyzések idején is vitte valamire a héber nyelv művelésében — Scheiber Sándor olvasatának is ez egyik alapfeltétele. Igaz, hogy a bejegyzés nyelviileg nem tökéletes, azonban Herepei János elmarasztaló következtetésével ellentétben úgy véljük: a diák Apácai könyvbejegyzése alapján a tudós Apácai héber nyelvtudásáról véleményt alkotni korai lenne.” Dán a bejegyzés 1650-es dátumához csak az iniciálészerű héber betűkkel írt nevet köti, az azt követő kiforrottabb betűformát mutató önjellemző sorokat későbbi, de 1653 előtti tanulmányainak idejéhez. Jelen írásunkban „újra felfedezzük” Apáczai héber kézírását 1656-os *Oratio*-jában,⁴ amivel hozzá tudunk járulni a korábbi vita eldöntéséhez.

Az *Oratio*-kézirat héber szövegrészletei

Apáczai 1656. június 17-én érkezett Kolozsvárra egyéves gyulafehérvári tanárkodást követően, de a több mint egy évvel korábban pusztító tűzvész (1655 április 3)⁵ miatt csak november 20-án tarthatta meg inaugurációs beszédét: *Az iskolák fölöttébb szükségé-*

- 1 HEREPEI János, „Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 478–482; SCHEIBER Sándor, „Apáczai Csere János héber bejegyzése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 86–87; MÓDIS László, „Apáczai Csere János héber könyvbejegyzése”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 39–40; HEREPEI János, „Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 40–43; HEREPEI János, „Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai”, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 2 (1966): 489–495; SCHEIBER Sándor, „Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről”, *Magyar Könyvszemle* 82 (1966): 43–44; DÁN Róbert, „Apáczai héber nyelvtudásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 338–339.
- 2 A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban 202 jelzet alatt található könyv: JOHANNIS DUVAL, *Dictionarium Latino-Arabicum* (Paris 1632). A kötet második hátsó őrlapján található egy héber nyelvű bejegyzés és a hátsó borítóján egy héber idézet.
- 3 HEREPEI, *Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai*, 492, 494.
- 4 Ezzel dokumentálhatóan utoljára Eisler Máttyás foglalkozott: EISLER Máttyás, „Apáczai héber tanulmányai”, *IMIT Évkönyv* 6 (1900): 316–332, kül. 325–326.
- 5 ZSENGELLÉR József, „Vörös kakasból fönix. Református kollégiumtűzek története és hatásai az oktatásra”, *Egyháztörténeti Szemle* 23 (2021): 75–92. kül. 80. DOI: [10.54231/ETSZEMLE.2022.1.4](https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2022.1.4)

ges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.⁶ Ezzel a beszéddel kezdi el írni a kolozsvári kollégium *Albumát*.⁷ A kézirat jelenleg is Kolozsvárott az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában található,⁸ eredeti latin nyelvű kiadása 1894-ben jelent meg ugyanitt.⁹

A székfoglaló címét Bod Péter is megemlíti, de annak pontosabb tartalmáról nem beszél,¹⁰ hasonlóan Szinnyei is csak a kézirat szöveg latin címére utal Apáczai életrajzában.¹¹ A szöveg elsőként Felméri Lajos 1894-ben megjelent, nyomtatott kiadásából vált ismertté a nagyközönség számára, amelyet viszont pár évre rá követett az első magyar fordítás Hegedűs István tollából 1899-ben.¹² Újabb fordítását Orosz Lajos készítette el 1956-ban.¹³ Hegedűs megjegyzi fordítása elején egy lábjegyzetében, hogy „az idézetek Apáczainál az eredeti (héber és görög) nyelven vannak beleszöve. Azokat is magyar fordításban közlöm.”¹⁴ Orosz fordítása már ezt meg sem említi. Fordításaihoz nem használták az eredeti kéziratot, így nem jelezték külön, hogy Apáczai hol és miként használt héber szövegeket, pedig Felméri kiadása még eredeti nyelven hozza ezeket.¹⁵ A kézirastra pillantva egyből szembetűnik a sok héber szövegrész. Megállapítható, hogy a héber betűk gyakorlott kéz munkái, azonos nagyságúak egy-egy szövegszakaszban, szavanként jól láthatóan tagolva. Még arra is ügyelt, hogy a héber kéziratokhoz hasonlóan a sorvégi szó utolsó betűje kitöltse a margóig tartó teret (*litterae dilatibiles*). A betűk alakja hasonló a Duval-könyvbe írt bejegyzés Dán szerint későbbre datált írásmódjához. Amennyiben a lehető legkésőbbi dátumot nézzük Apáczai leideni diákoskodására (1650 eleje),¹⁶ akkor a két leírt héber szöveg között több mint hat év telt el. A betűk tekintetében már 1650-re kialakult Apáczai héber írásmódja.

---

6 *Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis.*

7 A saját kézírásával készült szövegben található gyakori javítás mutatja, hogy ez volt Apáczai eredeti fogalmazása.

8 Itt mondok köszönetet Ősz Sándor Előd főlevéltáros úrnak, aki felhívta a figyelmemet az *Album* kéziratára, és lehetőséget adott annak vizsgálatára.

9 FELMÉRI Lajos, kiad., *Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis* (Kolozsvár, 1894). Köszönöm a Ráday Könyvtár munkatársainak, hogy digitális formában is rendelkezésemre bocsátották ezt a könyvet.

10 BOD Péter, *Magyar Athenas* (h.n. 1766), 13.

11 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1. köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891), 200–202. has.

12 HEGEDŰS István, kiad., *Apáczai Csere János pedagógiai munkái* (Budapest: Franklin társulat, 1899).

13 OROSZ Lajos, kiad., *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1956).

14 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 115.

15 Felmérinek, Eisler Mátyás, kolozsvári rabbi, ismert hebraista segített a héber szövegek átnézésében. Vö. EISLER, „Apáczai héber tanulmányai”, 326. Mind a héber, mind a görög részletek eredeti nyelven (is) szerepelnek a kiadásban.

16 BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: ELTE, 2007), 127 (No 1288). 238 (No 2710). Matrikulai adatai szerint 1650-ben iratkozik ki Leidenből, és iratkozik be Utrechtbe, ahol március 23-án már dokumentáltan részt vesz egy dispután.

Az *Oratio*-ban elsőként a 4. oldal alján¹⁷ egy misnai idézetet hoz Apáczai pontozatlan héber betűs szöveggel. Ez a *Pirké Avot* 4,20 szakasza, Elisa ben Avujá rabbi mondása, amit a margón található megjegyzés alapján Buxtorf héber idézetgyűjteményéből vett át Apáczai.¹⁸ A híres hebraista florilegiuma témánként csoportosítva tartalmazza a citátumokat és azok latin fordításait. Az Apáczai által felhasznált Misna részlet a „Discere, studete” fejezetben található.¹⁹ Mivel a Buxtorf-könyv népszerű volt, és itthoni könyvtárakban is fellelhető,²⁰ Hegedűs a magyar fordításhoz Buxtorf latin fordítását használta, amire egy lábjegyzetben utalt.²¹ Így a későbbi magyar fordítónak már nem tűnt fel, hogy itt valójában egy héber nyelvű idézet olvasható. Még egy megjegyzést kell tenni a héber szöveggel kapcsolatban. Apáczai elrontotta a másolást, mert az idézet második feléből, a kéziratban az utolsó sor elejéről kifejejtette a איה שוֹת. Utólag észrevette a hibát, és javította a sor fölé, de megint elhibázta, és a már meglévő איה שוֹת szó másolta be újra, amit, hogy ne látszódjon, végül elkent a papíron. A folt alatt a javított szó halványan kivehető. Mentségére legyen mondva, a héber mondat egyébként enélkül a névmás nélkül is helyes és értelmes.

Az *Oratio* 7. oldalán találjuk a következő, közel féloldalas héber bibliai idézetet, ami két részletből áll. Az első a Példabeszédek 4,5–9 versei. A pontosan másolt héber szöveg itt is pontozatlan, ami azért érdekes, mert a nyomtatott héber bibliakiadások már akkor is a pontozott maszoréta szöveget tartalmazták. A pontozás lényege, hogy az eredetileg mássalhangzós héber szövegben magánhangzók is szerepeljenek, hogy egyértelműen lehessen kiolvasni a szavakat.²² Apáczai sehol sem használ magánhangzókat – már az 1650-es könyvbejegyzésben sem²³ –, ami mutatja, hogy járatosabb a héber nyelvben, mint az átlagos bibliai hébert ismerők. Felméri a latin kiadásban hűen illeszti be a héber szöveget. Hegedűs viszont a magyar fordításban az 1898-ban megjelent új Károli-revizió próbakiadásának szövegét használja, az Orosz-féle fordításba a pontosított, 1908-as végleges revideált Károli-fordítás idézete került, minden további jelzés nélkül. Így itt is eltűnik az utókor számára, hogy eredetileg héberül szerepel a szövegben az idézet. Sajnos a beidézett fordítások anakronizmusnak számítanak, még akkor is, ha a latin szöveget is a 19. század végi, vagy 20. századi nyelvvezetellel fordították magyarra. Ennél azonban komolyabb problémát jelent a második bibliai idézet. Apáczai kézírata a Prédikátor 9,13-tól a fejezet végéig tartó verseit jelöli ki és tartalmazza. A szöveggel itt is igyekszik kitölteni a sorokat, alkalmazva a nyújtott betűket (*litterae dilatabiles*). Ahol

17 Felméri a 10 oldalon az eredeti héber szöveggel hozza. Hegedűsnél a 119. és az Orosz-féle fordításban a 78. oldalon már csak magyarul található.

18 Apáczai forráshivatkozását Felméri már a főszövegben, zárójelben hozza. Hasonlóan Hegedűs és Orosz, aki még a 323. lábjegyzetben meg is magyarázza.

19 Johannes BUXTORF, *Florilegium hebraicum: continens elegantes sententias, proverbia, apophthegmata, similitudines* (Bázel: König, 1648), 63.

20 Buxtorf könyve ma egyszerűen olvasható online is: <http://bit.ly/3znFf8w>.

21 „Ez idézetet Buxtorfnál megtalálva, az utána következő latin fordítás nyomán közlöm.” HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 119.

22 Ehhez részletesebben lásd KUSTÁR Zoltán, *A héber Ószövetség szövege. A maszoréta szöveg-hagyományozás és annak megjelenése a Biblia Hebraicában* (Budapest: Kálvin, 2010).

23 A családneve leírásához sem pontozást, hanem *mater lectionis*okat használt: אֵלֶּיָּהּ שׁוֹת.

azonban olyan betűk szerepelnek a sorvégi szavak végén, amiket nem lehet a rendelkezésre álló térben elnyújtani (Ϸ, ψ, ϣ, ϥ), a következő sor első szavainak kezdőbetűit írja be a sorok végén lévő üres helyekre (ⲁ, Ⲃ, ⲃ, Ⲅ). A latin kiadásban Felméri még pontosan hozza a héber szöveg előtt a textus helyét, viszont a héber szöveget rosszul tagolta. Az előző héber idézet folytatásaként elkezdte a következőt és a Préd 9,13 utolsó két szava előtt (sic!) illesztette be a második idézetet bevezető latin szöveget.²⁴ Hegedűs tovább rontott a helyzeten, mert eltévesztette a textus helymegjelölését és 9,18-at olvasott a 9,13 helyett. Ez a magyar fordításokban még nagyobb eltérést okozott, mert Károli fordítása éppen itt, a Prédikátor 8–10. fejezeteinél elcsúszott a számozással, és az eredeti héber szöveg 18. verse a 16. vers lett. Viszont mivel a következő, 10. fejezet később kezdődik, így a fordítóknak nem tűnt fel, hogy rossz lehet a versszám, hiszen így még egészen 23. számozott versig folytatni lehetett az idézetet a Károli-fordításból.²⁵ Vagyis nem az Apáczai által héberül idézett szöveg fordítása olvasható a magyar kiadásokban. Lema-
radt az elejéről három vers, ami az egész bölcselkedő szakasz alaptörténetét adja. Majd a magyarázat végéhez hozzácsapódott egy egészen más téma kezdete. Ezáltal érthetlenné válik, hogy miért ezt a szakaszt idézi itt Apáczai. Mi köze a döglött legyeknek és a patikáriusnak az idézetet magyarázó Xerxész és Themisztoklész harci bölcsességéhez? *Egy esetleges újabb szövegkiadásban ezt a részletet majd ki kellene javítani!* Az Apáczai által idézett héber szöveg magyar fordítása az Orosz által használt 1908-as Károli alapján (ahol ez a 15–20 versekben van) így hangzik:

15 Ezt is bölcsességnek láttam a nap alatt, és ez én előttem nagy volt. 16 Tudniillik, hogy egy kicsiny város volt, és abban kevés ember volt, és eljött az ellen hatalmas király, és azt körül vette, és az ellen nagy erősségeket épített. 17 És találtatott abban egy szegény ember, a ki bölcs volt, és az ő bölcsességével a várost megszabadította; de senki meg nem emlékezett arról a szegény emberről. 18 Akkor én azt mondom: jobb a bölcsesség az erősségnél; de a szegénynek bölcsessége utálatos, és az ő beszédét nem hallgatják meg. 19 A bölcsenek nyugodt beszédét inkább meghallgatják, mint a bolondok közt uralkodónak kiáltását. 20 Jobb a bölcsesség a hadakozó szerszámoknál; és egy bűnös sok jót vesz el.

Apáczai viszont biztosan nem használta fel beszédéhez a korabeli magyar bibliafordításokat, mivel a *Vizolyi*, a *Hanai* és az *Oppenheimeri bibliák* is, melyek ekkor már elkészültek, ugyanezt az eltolódott versszámozást tartalmazzák, és akkor ő biztosan az *Ecclesiaste cap. 9 x 15 etc* hivatkozást használta volna. De mivel a héber szövegből idéz, így a 13. verset jelöli meg a szakasz kezdetének: *Ecclesiaste cap. 9 x 13 etc*.

Az *Oratio* 8. oldalán két héber szövegrészlet található. Az első a Gen 4,26 utolsó mondatának a szövege. A magyar fordítások a latin szövegkiadás ellenére itt sem jel-

24 FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 13.

25 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 123–124. OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 80.

zik, hogy eredetiben héberül szerepel a szöveg.²⁶ Ugyanakkor éppen azt a szót, amelyről a második szövegrészben egy kiemelt magyarázatot ad, Apáczai hibásan írta: הוהל helyett הוהל szerepel.²⁷ Az elírás magyarázata könnyen lehet az, hogy a gutturális ה kiejtése szinte azonos a *dáges* nélküli כ faringális ejtésével. A másolás során a szöveget hangosan mondó Apáczai a leírásban összecserélhette a két betűt. A második szövegrész, ami tehát az előző idézet magyarázata, sokkal izgalmasabb. Itt egy nyelvészeti fejtegetés során, melyben a הוהל szó eltérő fordítási lehetőségeit vázolja, idézi a híres spanyol zsidó tudós, *Aben Ezra* (Ibn Ezra cca 1090–1167) magyarázatát latin fordításban.²⁸ A margón azonban kiírja a teljes magyarázó szöveget héberül. A margón szereplő héber idézet érdekessége, hogy Apáczai itt az úgynevezett Rasi-betűt használja, ami a szövegben is beidézett nagy hatású troyes-i rabbi (*Rabbi Slomo ben Jichák/Rabbi Slomo Jarchi*)²⁹ által meghonosított, a kvadrát írástól eltérő betűtípus. A szép, egyenletes és lendületes írásmódból látható, hogy nem először használja ezt a betűtípust, ám az נ-t mégis kvadrát formában írja itt is. A latin fordításban Felméri, ahogyan korábban a jegyzetet, most az Ibn Ezra idézetet teszi át a lapszélről a szövegbe. Azt azonban nem mérte fel, hogy Apáczai latin szövege eleve hozza a héber fordítását, így értelmetlenné válik a beillesztett héber szöveg, mert azt a latin megismétli, de nem jelezve, hogy a héber fordítása lenne. Ezért maradhattak itt érthetőek a magyar fordítások anélkül, hogy a beidézett héberrel foglalkoztak volna.

Végül az *Oratio* 13. oldalán a Példabeszédek 11,14-et idézi héberül. A magyar fordításokba csak a megjelölt textus első fele került bele: „A hol nincs vezetés, elvész a nép”,³⁰ ám az Apáczai által beírt héber szöveg továbbmegy, és felidézi a bibliai szöveg másik felét is: „a megmaradás pedig a sok tanácsos által van.” Felméri latin kiadása tartalmazza a teljes héber szöveget.³¹ Egy következő kiadásba ezt az idézetrészt is be kell majd illeszteni.

26 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125; OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 82.

27 FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 14. vagy az általa felkért Eisler észrevette a hibát és jelzi is „[sic]”.

28 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125. ** lábjegetében „homályos értelműnek” nevezi a szöveget, majd jelzi, hogy az „Aben Ezra fordítás a helyes.” Ám a részlet, ahová a jegyzetet tette, még az Ibn Ezra idézet része. De legalább ebből egyértelmű lehet az olvasó számára, hogy Apáczai héberül írta be azt a szöveget, illetve ő maga fordította latinra.

29 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 125. hibásan a *R. Schelemo*-t „Salamon király”-ként oldja fel, mintha a „R.” rövidítés *rex*-et takarna. Erre már Eisler is rámutatott. Vö. EISLER „Apáczai héber tanulmányai”, 325.

30 HEGEDŰS, *Apáczai Csere János pedagógiai munkái*, 133; OROSZ, *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*, 85. Ennél és az előző helynél lévő megoldásból látszik, hogy Orosz erőteljesen hagyatkozott Hegedűs fordítására.

31 FELMÉRI, *Johannis Apacii...*, 19.

Az *Oratió*ban Apáczai tapasztalt tudósként használja a héber nyelvet és nyelvészetet. Biztos kézzel, gyakorlottan írja a héber szöveget, nem csupán a közismert kvadrát betűkkel, de a Rasi-betűket is használva. Pontozatlan írásmódja a héber szövegek pontos megértéséről tanúskodik. A szakirodalomból magabiztosan emeli be a helyénvaló példákat, hivatkozik tudós rabbik és keresztyén hebraisták munkáira. Látható ebben, hogy nem áll meg a bibliai héber szöveg használatánál, hanem a rabbinikus irodalmat és a számára már modern zsidó magyarázókat is alkalmazza. Korában sem teljesen egyedülálló, de mégis kimagasló ezzel a tudásával, amit sajnos beszéde elhangzása után már csak szűk három évig adhatott át hallgatóinak, hiszen 1659 szilveszterén meghalt.

A *Zsidó lexikon*ban Eisler Mátyás arról ír, hogy Apáczai „kolozsvári székfoglalójában rajongó szeretettel szól a héber nyelvről.”³² Az ismert sémi nyelvész, kolozsvári főrabbi megállapítása nem túlzás, Apáczai tényleg rajongott a héber nyelvért, bár ezt nem az *Oratió*ban fejt ki. Itt éppen abbéli sajnálatát fejezi ki, hogy a honbeli iskolák oktatásában alig kap helyet ez a szent nyelv. Héber szövegekkel tarkított beszédét hallgatva azonban³³ közönsége számára egyértelmű volt, hogy sem a *Biblia* megértése, sem a korabeli oktatás nem képzelhető el a héber nyelv ismerete nélkül.

Az *Oratió*t legújabbán magyarul kiadó Szigethy Gábor Apáczai forrásaival kapcsolatos jegyzetét ezzel a mondattal zárja: „Apáczai szerteágazó, latin, görög, héber szövegekben jártas olvasottságának nem mindig sikerült nyomába erednem.”³⁴ Sajnos nem csak neki, de a szöveget korábban fordító és gondozó elődei sem boldogultak mindezzel a héber szöveggel, ami Apáczainak ebben a művében is kifejtett igazságára mutat rá. A bevezetőben említett vita abban a tekintetben eldőlt, hogy Apáczai héber műveltsége az *Oratio* megírásának idejére már minden kétséget kizáróan kiváló. Apáczai 1656-ban megírt és elmondott *Oratiója* ismert 1894 óta, de máig nincs teljes és a héber szövegrészek tekintetében hibátlan fordítása. További vizsgálódásunk tárgya lehet az időközben készült – és életműve tekintetében legjelentősebb – írásainak héber műveltségi háttere.

32 EISLER Mátyás, „Héber nyelv Magyarországon”, in *Zsidó lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter 352–353 (Budapest: Pallas, 1929), 353.

33 A kézirat végén jelzi, hogy a szöveg valóban elhangzott: „DIXI”. Itt helyesebb Hegedűsnek az „Elmondám” fordítása, mint Orosznál a „Befejeztem”, mivel ez valóban egy szóban elmondott előadás kézírata volt.

34 APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról....*, tan., jegyz. SZIGETHY GÁBOR, *Gondolkodó magyarok* (Budapest: Neumann Kht, 2003).